

Извештај о истраживању
Научна хроника

Теренска истраживања усменог стваралаштва у Запаљу

Данијела Поповић Николић

Пројекат *Савремена теренска истраживања усмене традиције Запаља* реализован је од маја до децембра 2016. године у организацији Филозофског факултета Универзитета у Нишу, уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије. Пројекат је био усмерен ка прикупљању свих жанрова усмене књижевности (поезије, прозе, кратких говорних облика), али и других елемената традицијске културе (обичаји везани за годишњи и животни циклус, народна метеорологија, народна веровања и медицина) и усмене историје. Добијена грађа депонована је у дигиталној бази пројекта и делом представљања на интернету (<http://projekti.filfak.ni.ac.rs/stiutz/>).

Кључне речи: теренска истраживања, фолклор, усмена књижевност, нематеријално културно наслеђе, традиција, Запаље

Идеја о пројекту који би омогућио макар привремена систематска теренска изучавања усменог стваралаштва једне од области јужне Србије родила се након повратка са теренских истраживања тимочких говора, у јесен 2015. године. Неко ко је тек почео да се упознаје са оваквим обликом истраживања, непосредно се сусрео са живим фолклором и доживео то као једно од својих најзначајнијих и најлепших искустава у животу и професији за коју се определио, поменуо је Запаље (као жељу и веру) некоме ко годинама улаже напор организујући и реализујући оваква и слична истраживања. Одговор, који је био питање – *а зашто не би било*, значио је подршку, подстицај, савет, неку врсту померања замишљеног зида пред очима посматрача. Формално, обележио је почетак рада на пројекту. Суштински, био је његово поуздано упориште и готово непрестана мотивација.

Пројекат *Савремена теренска истраживања усмене традиције Запаља* у организацији Филозофског факултета Универзитета у Нишу реализован је од маја до децембра 2016. године, уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије. Истраживања су спроведена на територији Запаља, које се налази на западној стра-

ни Суве планине, окружено Селичевицом, Бабичком гором и Крушевицом. Мрежу истраживачких пунктова чинила су сва насељена места Горњег и Доњег Заплања која се налазе у општини Гаџин Хан, а будући да припадају области Заплања, истраживања су обављана и у неколико села са територија општина Бабушница и Власотинце.

Слика 1: Запис у Доњем Душнику

Тимска теренска истраживања спровели су истраживачи чије су уже области интересовања повезане са проблемима изучавања лингвистичких и књижевних феномена (народног језика, народне књижевности), традицијске културе уопште, могућностима примене савремених технологија у хуманистичким наукама. На терену су радили наставници и сарадници Филозофског факултета у Нишу (др Данијела Поповић Николић, др Снежана Божић и др Кристина Митић са Катедре за српску и компаративну књижевност; др Јордана Марковић и др Маја Вукић са Катедре за српски језик), Балканолошког института САНУ (др Биљана Сикимић, др Светлана Ћирковић и МА Теодора Вуковић), Института за књижевност и уметност у Београду (др Смиљана Ђорђевић Белић и др Данијела Петковић), Универзитета у Редингу (др Мирјана Соколовић Перовић), Филолошког факултета Универзитета у Београду (др Немања Радуловић и МА Љубица Ђурић), проф. др Зоја Карановић, студенти докторских, мастер и основних студија Филозофског факултета у Нишу (Александра Ристић, Василиса Цветковић, Никола Миливојевић, Наталија Пејчев, Ана Крстић, Николета Аранђеловић, Милена Денић, Мила Стефановић, Сандра Савић, Кристина Гроздановић, Драгана Лазаревић). Техничку подршку обезбедио је Рачунарски центар Филозофског факултета у Нишу (Никола Јовић).

Слика 2: Напуштена кућа у селу Гарe

Пројекат је био усмерен ка прикупљању свих жанрова усмене књижевности (поезије, прозе, кратких говорних облика) и формирању базе података која би била основ даљим истраживањима и проучавањима. Разлози за покретање оваквог подухвата непосредно су повезани са чињеницом да усмено стваралаштво овог краја није било документовано кроз организован теренски рад и применом модерне опреме, у складу са савременим методолошким стандардима. Досадашња бележења спровођена су углавном у сврхе индивидуалних, уже специјализованих проучавања – етномузиколошких (Вукичевић-Закић 1993, 1997; Vukičević-Zakić 1994; Радиновић 1992, 1997; Radinović 1994; Јованчић 2001), етнографских, антрополошких, дијалектолошких (Марковић 2000). Објављеног материјала усменог стваралаштва има мало, већих збирки као посебних целина нема.¹

¹ Поред одељака који доносе антропогеографске, историјске, друштвено-економске и етнографске податке, у монографији *Заплање* (Симоновић 1982) нашло се и поглавље посвећено народном усменом стваралаштву, углавном поезији бележеној на ограниченом броју пунктова (доминантно у тзв. моравском Заплању). Изоловани записи објављивани су и у часопису *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена* (Петровић 1900), *Лесковачком зборнику* (Марић 1979) и у монографијама посвећеним појединим заплањским селима (Милојковић 2013; Цветановић 1995, 2001, 2015; Цветковић 2004; Гроздановић 2006, 2009).

Доминација становништва старијег од 50 година, углавном усмереног на пољопривреду и сточарство, била је један од основа за претпоставку да је реч о заједницама чији су чланови активни носиоци духовне традиције, да усменог стваралаштва има, различитих форми и на различитим нивоима очуваности. У прилог овој хипотези ишла је и релативно изолована позиција Запања (брдско-планински крај, удаљен од градова, са релативно лошим стањем путних мрежа), која је могла утицати на статус традиције и њену очуваност. Потребу за организованим истраживањима наметали су и демографски фактори (старење и миграције становништва). Однос према духовној традицијској култури мења се у складу са новим друштвено-историјским и економским околностима, али на њу, као и на однос према њој, утиче и чињеница да је све мање носилаца и емитера традиционалних знања уопште (усменог стваралаштва нарочито): број становника драстично се смањује (према званичним подацима од пописа 1981. године до пописа 2011. године он је преполовљен, и сада износи тек око осам хиљада) услед економских и других типова миграција, а становништво које остаје углавном припада старијој популацији. Из истих разлога драстично је смањен и број потенцијалних прималаца информација о традицији. Традицијска култура се трансформише и услед све бржих измена у начину живота, снажења утицаја медија и образовања. Ови фактори доводе до угрожености духовне традиције уопште, усменог стваралаштва, као и говора који је његова основа.

Реализација пројекта подразумевала је све фазе квалитативног типа истраживања примењеног на усмену уметничку / фолклорну грађу (постављање теоријских основа и избор истраживачких стратегија, методе прикупљања, систематизације, презентације и анализе података, интерпретације и евалуације). Уводна фаза рада обухватала је следеће активности: прикупљање и истраживање објављене научне и архивске грађе о традицији и историји Запања, уочавање традицијских маркера и формирање упитника за теренско истраживање, припремање плана кретања и распореда активности на терену, укључујући и припремне посете. У средишњој фази обављена су теренска истраживања (интервјуи и прикупљање друге документације), транскрипција и обрада записа, уношење у базу података и израда сајта. Завршне фазе рада обухватале су постављање сајта пројекта на интернет, представљање обрађеног материјала путем мултимедијалних презентација, интерпретацију и евалуацију.

Слика 3: Стара кућа у селу Гркиња

Слика 4: Крст у Новом Селу

Слика 5: Народна ношња, село Горњи Душник

Усмереност ка истраживањима усмене традицијске културе условила је извесне модификације у методологији која одликује квалитативна истраживања у другим типовима проучавања. Тако се, на пример, у припремним истраживањима извора о традицији и историји Запања највише рачуна водило о подацима везаним за усмено стваралаштво и његове карактеристике и о објављеној грађи, док су у другом плану остали подаци о другим облицима традицијске културе (нпр. занатима, архитектури и слично). Истраживачи су у више наврата (у припремним фазама: мај, јун, јул; у фази реализације теренских истраживања: август, септембар, октобар, новембар) посетили простор Запања и, распоређени према процењеним потребама, одлазили на унапред утврђене пунктове. Метода прикупљања материјала подразумевала је разговоре са носиоцима усмене традиције, без генерацијског ограничавања, али је старијим саговорницима ипак давана предност. Теренски рад одвијао се кроз интервјуе полуотвореног типа (почетно неструктурирани разговори тематски су постепено фокусирани употребом одговарајућих упитника) са саговорницима који су носиоци усменог наслеђа. Како статус истраживача у непознатој средини није увек повољан, будући да је доживљен као странац (што и јесте), пре и у току непосредне реализације теренског рада било је неопходно припремити саговорнике (које су махом бирали представници локалне заједнице). То је, са једне стране, омогућавало бољи пријем истраживача (препоруче познатих, особа којима се верује, који су чланови заједнице), али је, са

друге стране, ограничавало избор и искључивало друге, потенцијално компетентније саговорнике. Ови проблеми превазилажени су директним повезивањем истраживача и саговорника (преко препорука оних с којима су већ обављени разговори, али и применом принципа „од врата до врата“ који је водио проверавању свих потенцијалних саговорника и њихових интересовања и знања о истраживаним темама). Рад на терену обухватао је бележење и обраду записа (аудио и видео снимака, фотографија, скениране рукописне документације и штампаних материјала). У зависности од прилике, расположења и знања саговорника, поједини интервјуи подразумевали су не само временски екстензивну усмену комуникацију, продубљене разговоре, већ и комуникацију која је бивала понављана. Усмерени ка регистровању усмених жанрова, ови разговори били су посвећени традицијској култури повезаној са годишњим календарским и животним циклусом, демонологијом, народном метеорологијом, народним веровањима и медицином, свакодневним животом, проширивани питањима везаним за усмену историју и слично. Овакав вид истраживања истовремено је омогућио и прикупљање информација о стању других елемената културног наслеђа. Саговорници су говорили о обради земље, припремању хране, изради материјала за одевне предмете, посућу и покућству.

Слика 6: Кошница (трмка) у селу Доњи Присјан

Прикупљена грађа (преко 400 гигабајта) депонована је у дигиталној бази пројекта.² Започет је процес њене систематизације, обраде и представљања на интернет сајту (<http://projekti.filfak.ni.ac.rs/stiutz/>), а разврстана је према географским и жанровским критеријумима. Доминирају примери обредне лирике (највише је лазаричких песама), демонолошких предања, као и кратких говорних форми (пословица и изрека). Прикупљена грађа припада и другим видовима фолклора (песни и музички фолклор, фолклор идеја, сведочења о традиционалној материјалној култури и сл.). У бази се налазе и протоколи, а процес транскрибовања још је у току. Методологија транскрипције усклађена је са природом грађе – усменим стваралаштвом и извођаштвом, па се инсистира и на регистровању елемената који утичу на прецизније и верније представљање комуникације (паузе, смех, тон, интеракција са другим сведоцима или учесницима у разговору и слично). Из потпуних транскрипата издвајају се скраћене верзије које укључују усмену уметничке садржаје који се постављају на сајт.

Слика 7: Поглед на Сува планину

Уношењем грађе из области усмене традиције у базу података, архивирањем записа, преношењем на одговарајуће резервне дигиталне просторе и постављањем изабраних делова архива на интернет започет је процес заштите усменог наслеђа Запаља. Дигитални облик и доступност на интернету омогућавају адекватну презентацију наслеђа,

² Поред Архива усменог стваралаштва Департмана за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета у Нишу, корпус је у интегралној форми депонован и у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ.

која је намењена ширем кругу заинтересованих, различитих структура (локалној заједници, ученицима и студентима, стручњацима, љубитељима традиције), у националним и међународним оквирима. Формирана база може се користити у даљим фазама научноистраживачког рада: нпр. поређење са ретким старијим записима са ових простора (обједињавање материјала из периодике, архивских и рукописних извора, објављених монографија), истраживање развојних фаза кроз које је стваралаштво пролазило и уочавање степена трансформације у односу на пређашње стање итд. Поред тога, дигитализовани корпус може се повезивати са постојећим електронским базама и дигиталним архивима најзначајнијих националних институција које се баве заштитом нематеријалног културног наслеђа, као и институција у којима се спроводе слична истраживања (Дигитални архив Балканолошког института САНУ и сл.).

Слика 8: Детаљ куће у Заплањској Топоници

Неопходно је нагласити важност систематског допуњавања постојећег корпуса периодичним тимским теренским истраживањима као основ активног перманентног праћења и проучавања стања усмене традиције. Овакви кораци већ су предузети, па су истраживања обављана и у 2018. години (Тодорова субота у Малом Крчмиру – С. Ђорђевић Белић и Д. Поповић Николић), а планирају се посете пунктовима са којих је у претходном периоду добијен релативно мали број записа.

Руководилац и реализатори пројекат *Савремена теренска истраживања усмене традиције Заплања* сматрају вишеструко значајним. Пре свега, он је допринео документовању и потпунијем увиду у усмено-књижевни идентитет локалне заједнице, истраживању особености са-

времене усмене традиције Заплања и њеног места у оквирима целокупне усмене књижевности српског народа. Веза са локалном заједницом омогућила је промовисање традиције и оживљавање занимања за усмено стваралаштво, што би, у одређеној мери, могло утицати на његову заштиту кроз активирање интересовања за усвајање и даље преношење елемената духовне и материјалне културе. Они који су пројекат реализовали непрестано су имали на уму потребу за повезивањем са истраживачима из других дисциплина, у првом реду етнологима, етномузиколозима, антрополозима, као и за интензивнијим активирањем локалне заједнице и успостављањем чвршће сарадње, што би омогућило формирање сталне истраживачке базе за систематска истраживања у дужем временском периоду.

Библиографија

- Вукичевић-Закић, Мирјана (1993). *Инструментално и вокално-инструментално наслеђе Заплања у светлу традиционалног музичког мишљења*. Београд: Факултет музичке уметности. Магистарски рад у рукопису.
- Вукичевић-Закић, Мирјана (1997). Плакавање мртвих у Заплању. *Folklor, muzika, delo*. Ur. V. Peričić. Београд: Fakultet muzičke umetnosti, 152–184.
- Гроздановић, Богосав (2006). *Доњи Душник. Заплање*. Београд: Културно-просветна заједница Србије, Гаџин Хан: Општинска библиотека.
- Гроздановић, Богосав (2009). *Горњи Душник*. Београд: Културно-просветна заједница Србије, Гаџин Хан: Библиотека „Бранко Миљковић“.
- Јованчић, Бранислав (2001). Певачи и свирачи из Заплања и околине 1918–1998. Етномузиколошка грађа. *Зборник Народног музеја у Нишу* 10(10), 99–112.
- Марковић, Јордана (2000). *Говор Заплања. Српски дијалектолошки зборник XLVII*, 1–307.
- Милојковић, Радмила (2013). *Шума шуми, Кутина жубори, време тече*. Гаџин Хан: Библиотека „Бранко Миљковић“, Ниш: Удружење писаца „Чегар“.
- Радиновић, Сања (1992). *Старо двогласно певање Заплања*. Београд: Факултет музичке уметности. Магистарски рад у рукопису.
- Радиновић, Сања (1997). Елементи макроструктуре заплањских обредно-обичајних песама у функцији „зачараног кружног кретања“. *Folklor, muzika, delo*. Ur. V. Peričić. Београд: Fakultet muzičke umetnosti, 442–446.
- Симоновић, Драгољуб (1982). *Заплање*. Ниш: Градина, Београд: Народна књига, Етнографски институт САНУ.
- Цветановић, Видоје (1995). *Доње Драговље*. Београд: Одбор за проучавање села САНУ, Бор: Штампa, радио и филм.
- Цветановић, Видоје (2001). *Ходописи по Заплању*. Београд: Културно-просветна заједница Србије.
- Цветановић, Видоје (2015). *Печалбари и одење по Заплање*. Гаџин Хан: Библиотека „Бранко Миљковић“.

Цветковић, Матеја (2004). *Хроника села Гаре*. Београд: Одбор за проучавање села САНУ, Културно-просветна заједница Србије.

Vukičević-Zakić, Mirjana (1994). Bourdon in the Music Tradition of Zaplanje. *New Sound* 4/5, 11–26.

Radinović, Sanja (1994). Old Two-part Singing of Zaplanje. *New Sound* 4/5, 177–178.

Извори илустрација

Архив усменог стваралаштва Департмана за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета у Нишу.

Fieldwork Research of Zaplanje

Danijela Popović Nikolić

Summary

This paper presents a project “Contemporary Fieldwork Research of Oral Tradition of Zaplanje”, which took place in 2016, as a collaboration between researchers from the University of Niš and Novi Sad, Institute of Balkan Studies, Institute for Literature and Arts (Serbia), and the University of Reading (UK). The project was primarily aimed at collecting all genres of oral literature (poetry, prose, short speech forms) and data about other elements of intangible cultural heritage of Zaplanje (southeastern Serbia). The collection includes interviews (audio and video records), photographs, manuscripts and printed materials. The archive is partially available online (<http://projekti.filfak.ni.ac.rs/stiutz/>). It is linked to the existing electronic databases oriented on the preservation of intangible cultural heritage, which are available for researchers in different areas, such as ethnolinguistics, dialectology, ethnology, anthropology, sociology.

Keywords: fieldwork, folklore, oral literature, intangible heritage, tradition, Zaplanje

доц. др Данијела Поповић Николић

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Департман за српску и компаративну књижевност

Е-пошта: danijela.popovic@filfak.ni.ac.rs

Примљено: 27. 2. 2018.

Прихваћено: 21. 3. 2018.